National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2019; 1(27): 101-103
© 2019 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Anjali Kabat
Research scholar,Dept. of Sahitya,
R.S.Vidyapeetha, Tirupati

Correspondence:
Anjali Kabat
Research scholar,Dept. of Sahitya,
R.S.Vidyapeetha, Tirupati

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये रसविमर्शः

Anjali Kabat

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19789625

काव्ये समग्रप्रबन्धे यो रसः मुख्यो भवति स एव प्रबन्धव्यङ्ग्यः भवति इतरे रसाः यद्यपि अङ्गभूताः तत्र तत्र विस्तरेण वर्णिताः ते सर्वेऽपि प्रधानरसस्याङ्गभूता एव भवन्ति । आनन्दवर्धनः एवमेव मुख्यरसनिर्णये करणीयमिति सिद्धान्तितवान् यथा श्रीमद्रामायणे युद्धकाण्डान्तभागे विस्तरेणवीररसः एव परिपुष्टः । किन्तु काव्यान्ते सीतापरित्यागः सीतारामयोः शास्वतिकश्च वियोगः वर्णितः इति करूणस्य प्रबन्धव्यङ्ग्यत्वं अङ्गीकृतवान् । महाभारते काव्यच्छायान्वयिनी सर्वत्र स्त्रीपर्वसमास्यन्तभागे युद्धवीरो वर्णितः । तथापि शान्तः मुख्यरसः इति सिद्धान्तितवान् । पट्टाभिषिक्तोऽपि धर्मराजः शान्तिपर्वणि धर्मान् श्रुत्वा अश्वमेघेन इष्ट्वापि कृष्णावतारसमाद अनन्तरं भोगेषु विमुखः महाप्रस्थानमङ्गीकृतवान् । अतः मुख्यो रसः शान्तः इत्यपि आनन्दवर्धनः सिद्धान्तं कृतवान्।

यदा यदा विपर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तदा तदा विरागोग जायते नात्र संशयः ।।
(म.भा.शा.प.मो.ध.प.१६८/४)

इति महाभारतस्यमेव श्लोकं तत्र प्रमाणतया उदाहृतवान् च ।

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये वीररसः –

रस पदेन काव्ये सर्वत्र तदुपादिभूतः स्थायिभावः एव गृह्यते **'परपराक्रमदानादिजन्म औन्नत्याय उत्साहः'** स च वीरस्य स्थायिभावो भवति । वीरः चतुर्था यथा – १. युद्धवीरः, २. दयावीरः, ३. दानवीरः, ४. धर्मवीरः च एते चत्वारो भेदाः अपि वीररसस्य भीमप्रबन्धमहाकाव्ये परिपुष्टाः । तत्र यथा –

युद्धवीरः –

भीमसिंह पूर्वजः जश्वन्तसिंहः दिल्लीश्वरस्य अपि स्वभुजबलेन सहायको बभूव । यदा षाजहानस्य पुत्रः औरङ्गजेबः पितरं सिंहासनात् च्यावयितुं यत्नं कृतवान् तदैव षाजहानः स्वपुत्र दमने समर्थं जश्वन्तसिंह एव नियुक्तवान् इत्यनेनैव तस्य पराक्रमः युद्धवीरत्वं च प्रतीयते । राज्ञः विश्वासं स्वस्मिन् आरोपितं सार्थकं कुर्वन् जश्वन्तोपि औरङ्गजेबं दमित्वा प्रीतात् चक्रवर्तिनः वावन्तिपुरं बहुमानं लेभे । अपि च जश्वन्तः एव काबूल दशे प्रविष्टां पठान् सेनां रूरोध।

यश्चोग्रवीर्योजसवन्तसिंहो यः साहिजानस्य निदेशतो वैर ।
चकार वावन्ति पुरे तनुजा द्युद्धं महच्चौरंगजेबसंज्ञात् ।।
पठाणकानां पृतना महोग्रा या वै परं काबलकं प्रविष्य ।
म्लेच्छास्तथा काबलकं यदा वै रुद्ध्वा चतुर्दिक्षु बलेन युक्ताः ।।
(भी.प्र.१/२६,२७)

अपि च भीमसिंहपूर्वपजाः महाप्रभाव पराक्रमसम्न्नाः इति प्रथमसर्गान्ते वर्णितम् ।यथा –

पदातयश्चैव पदातिसंघान् ये सादिनो वै तुरगाऽधिरुढान् ।
संप्राहरन् शौर्यगुणाश्रयेण ये क्षात्रवर्याः मरुसंभवाश्च ।।(भी.प्र.१/६३)

दानवीरः, धर्मविरश्च –

भीमसिंहवंशपूर्वजाः सर्वे दातारः वदान्याः आसन् इति काव्ये सर्वत्रवर्णितम् । द्वितीयसर्गे पृथ्वीराजः गोविन्ददासाय तुलाभारं दित्सुः अपि तेनैव वारितः तत् धनं नानादेशा आगतेभ्यः पण्डितेभ्यः ददौ । अयमेव सन्दर्भः राज्ञः विषये दानवीरः गोविन्ददासविषये अप्रतिग्रहत्वात् धर्मवीरश्च भवति ।

त्रयोदशसर्गे भीमसिंहस्य वदान्यता चत्वारिंशत् श्लोकैः वर्णितः। अकिञ्चनोऽहमिति हरिवंशेन विज्ञापितः भीमसिंहः तस्मै भूदानपूर्वकं प्रभूतंधनं ददौ।

न चैव क्षेत्राणि न चैव कूपो न चैव ग्रामो भम भूतपूर्वः।
यदा महाराजकृपां विधत्ते तदैव मे सन्तति तृप्तिमेति।।

(भी.प्र.१३/३)

दयावीरः –

भीमसिंहः अधनेषु दयायुक्तः तेषां कामान् पूरयामास इति त्रयोदशसर्गे वर्णितम् ।

ये साधवः स्वल्पगुणं परेषां सविस्तृतं कृत्वा हर्षयन्ति।
ते वाङ्मनः काय कृतोपकाराः परक्रियां चैवं न निदयन्ति।।

(भी.प्र.१३/१७)

अपि च जश्वन्तसिंहेन कूर्मनराधिपस्य पुनः प्रतिष्ठापनमपि दयावीरस्यैव उदाहरणम्।

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये श्रृङ्गाररसः –

नायिकनायकयोः श्रृङ्गारः काव्ये साक्षात् न कुत्रित् वर्णितः, विवाहवर्णनादारश्य बहवः श्लोकः पुनरुक्ताः दृश्यन्ते। वारस्त्रीणां वर्णने वनविहारे च श्रृङ्गारस्य वर्णनं दृश्यते।

रम्भा घृताची च तिलोत्तमा च या वै सुकशीत्यथमेलका च।
या भञ्जुघोषेत्यथ चोर्वशी च प्रोक्ताः बुधैः स्वर्गणिकोत्तमाश्च।।
आपीनवृत्तोरु पयोधराश्च कृशोदराश्चञ्चुललोचनाश्च।
मदोद्धताः वै नवयौवनेन प्रोक्ताः बुधैः स्वर्गणिकोत्तमान्याः।।
वारांगनानां कलगीतकेन क्षामोदराणां चललोचनानाम्।
विचित्रवेषाभरणान्वितानां सर्वे जना संमुमुहुस्तदानीम्।।

(भी.प्र.६/५-७)

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये भयानकरसः –

भयानकरसस्य भयं स्थायिभावः। **'व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लब्याख्यः स भयम्'** ।(र.ग – प्र.आ)

औरङ्गजेबात् शङ्कितः षाजहानः जश्वन्तसिंह औरङ्गजेब जये नियुक्तवान् पुत्रात् अनिष्ट शङ्क एव चक्रवर्तिनि भयकारणम् न चात्र वीरभयानकयोः अन्योन्य विरोधः इति शङ्क्यः। रसविरोधः तावत् द्विविधः- १.स्थितिविरोध २.ज्ञानविरोधश्च। आद्यः तदधिकरण वृत्तिता रुपः। तत्राधिकरणान्तरे विरोधिनः स्थापने विरोधो निवर्तते ।

अत्र भयोत्साहयोः विरुद्धत्वेपि षाजहाने भयं जश्वन्तसिंह उत्साहश्च निरुपितः इति भिन्नाधिकरणाश्रितत्वम्। अपि च भोगशैल वर्णने महतां नागानां वर्णनं भयकारणं भवत्येव। माण्डोवर, पञ्चकुण्डवर्णने सर्पाणां वर्णनं भयकारणमेव सर्पदर्शनमात्रेण मनुष्य सामान्ये भयोत्पत्तिः भवत्येव। विशेषतः ते नागाः जनानां क्षयं च कुरु इति श्रवणेन भयमुद्दीपितं भवति। तेनैव भयेन देवाः पुत्रान् सर्पान् नियन्तुं भोगशैलं आदिदिषुः। एतोषां सर्पाणां वर्णनं दशमसर्गे पञ्चाभिः श्लोकैः कृतम्।

केचिच्च गव्युति वपुः प्रमाणाः केचिच्च नल्वेन समानदेहाः ।
केचित्तदर्द्धार्द्धिवपुर्द्धराश्च महाविषाः क्रूरतरस्वभावाः ।।
ततो जगद्विप्लवमीक्ष्य वेधा पुत्रं प्रयच्छेति दिदेश शैलम् ।
ततस्तु पित्रोदित भोगशैलः देवैः स्तुतो नागबिलं विवेश ।।

(भी.म.१०/४,६)

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये अद्भुतरसः –

अद्भुतरसस्य विस्मयः स्थायिभावः 'अलौकिक वस्तुदर्शनादि जन्मा आश्चर्याख्यः विस्मयः' । पूर्वोक्त भयानक रसोदाहरणे गव्यूति प्रमाण सर्पदर्शनेन नल्वप्रमाण सर्पदर्शने विस्मयो भवत्येव । गव्यूतिः द्विशतं हस्तानि नल्वः चतुश्शत हस्त प्रमाणम् ।किन्तु तत्र विस्मयः भयाङ्गभूतः तत्रैव वैद्यनाथ क्षेत्रे भोगशैलदर्शनेन वृक्षविशेषाणां च दर्शनेन महान् विस्मयः भवत्येव। तदैव माण्डोदर देवी वरक्षेत्रे कपीनां विहारोपि विस्मयजनकः । उदाहरणम् यथा –

नानाभिधाभिः सुरदीर्घिकाभिः कूपैस्तथाऽऽरामयुतैर्मद्रद्भिः ।
नरैस्तथा वै पुरसन्दरीभिः कुण्डैस्तथान्यैः जलयन्त्रयुक्तौः ।।
तत्रापि चोद्यानवरं सुरम्यं प्रकारकक्षापरिशोभमानम् ।
हर्म्यैरितस्तत्र च राजनूतैः सौधान्तरावेशितपल्लवैश्च ।।

(भी.प्र.९/२४,२५)

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये शान्तरसः –

शान्तस्य शमः स्थायिभावः 'नित्यानित्य वस्तुविरागजन्मा विषयविरागाख्यः निर्वेदः' गृहकलहादिजः तु व्यभिचारी।
महर्षयः संसार भयात् उद्वेजिताः मण्डोवरकुण्डपञ्चके महारण्यं प्रविश्य नानावृक्ष संयुते प्रशान्ते अरण्ये तपश्चरन्तीति कविः वर्णितवान् । तेषां वर्णनं शान्तस्यैव उदाहरणम्।

आम्रातकोदुंबरपिप्पलैश्च खर्जुरचिंचादिवटादिकैश्च।
तस्यास्तटौ द्वौ परिशोभमानौ जम्बादिभिः वृक्षवरैस्तथाऽन्यैः।।
ततः परं पश्चिमतोश्रमाश्च वर्णाश्रमाचारवतां सताञ्च।
तत्र स्थितास्तत्परमं स्वरुपं प्रमार्गमाणाः पदमापुरन्त्यम्।।
क्वचित्व मुण्डाः जटिलाः क्वचिच्च स्वेनैव मार्गेण तपाश्चरन्ति।
ततः परं वै यवनाश्रमाश्च तदाश्रमस्थाः परमं प्रजग्मुः।।
तदग्रतो पूर्वनराधिपानां कालेन लोकान्तरमागतानाम्।
तेषां वधूनां सुरसद्मतुल्याः य आश्रमाः पुण्यगता व्यरोचन्।।

(भी.प्र.१०/८-११)

भीमप्रबन्धमहाकाव्ये भक्तिरसः-

भजनं - भक्तिः भक्तिशब्दः सेवामात्रार्थकोपि लोकव्यवहारे भगवद्विषयक चिन्तायां रुढः । राजभक्तिः, देसभक्तिः इत्यादि व्यवहारस्तु सेवार्थकः औपचारिको वा ।

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्धारावाहिकतां गता ।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ।।(भ.भ.र.१/४)

कविः प्रथमसर्गे मङ्गलाचरणार्थं दैवस्तुतिं कृत्वा भक्तिरसं पुपोष। एकस्मिन् देवे एकाग्रबुद्धिरूपा भक्तिः यद्यपि उचिता तथापि सम्प्रदायमनुसृत्य बहून् देवान् कविः सस्मार । सर्वान् देवान् एकस्मिन् श्लोके स्तुत्वापि पुनः पृथगपि कीर्तितवान्। प्रथमसर्गे चत्वारः श्लोकाः भक्तिरसात्मकाः वर्तन्ते।

गणेश्वरं चैव रमेश्वरं च सरस्वतीं चैवमुमेश्वरं च।
नत्वा प्रवक्ष्ये हि नराधिपानमजीतसिंहस्य कुलोद्भवानाम्।।
वाणी प्रसन्ने त्यवदञ्च सिद्धिं वृत्तेन गन्तास्युपजातिकेन।
तेनैव वृत्तेन करोमि काव्यं सश्लाघनीयं कविपुंगवैश्च।।
गणपति हिमशैल सुतात्मजं प्रणतपाल सुरेश्वरसेवितम्।
भजत विघ्नहरं प्रणमार्तिहं प्रथममात्ममनोरथसिद्धये।।
सृजत्यवत्यत्ति च लोकभावो लीलावतारांश्च बिभर्तिविष्णुः।
रुपं गृहित्वा स हि पौरुषं च शेतेऽर्णवाम्भस्यथ योगनिद्रः।।

(भी.म.१/१,३,५,६)

वाणी प्रसन्ना इति श्लोके वाणी स्मरणं केवलतया यद्यपि नोक्तं तथापि सरस्वत्याः प्रसन्नता वर्णनेन कविगतभक्तिः अभिव्यक्ता ।

अपि च भीमसिंहवंशजानां पूर्वपुरुषाणां श्रीमन्नारायणे भक्तिः बहुषु स्थलेषु कविः वर्णितवान् । अपि च काव्ये तत्र तत्र देवता प्रार्थनमुखेन राज्ञे आशिषः प्रयुक्तवान् । ते सर्वे श्लोकाः भक्तिरसस्यैव उदाहरणं भवितुमर्हन्ति।

दानाम्बुरेखोपरि संस्थिताञ्च भृंगावलिर्यस्य विभाति कण्ठे।
तत्वात्मिका जीवनिदानभूता रुद्राक्षमालेव विनायकोऽव्यात्।।

(भी.प्र.३/१)

माण्डोदरी देवी वर्णनेपि देव्याः महिमानवर्णनं शिवकोशवयोः कीर्तनं च भक्तेः उदाहरणं भवत्येव। नवमसर्गे भक्तिरसोदाहरण लक्ष्यभूताः श्लोकाः अपि बहवो विद्यन्ते।

या वै तदग्रे महिषस्य हन्त्री या वै तथा शुंभनिशुंभहन्त्री।
या शक्तिरेकाऽपि ह्यनेकरुपा भक्त्याऽर्चिता सैव शुभं करोति।।

(भी.म.९/३९)

पञ्चकुण्डवैद्यनाथवर्णनमपि दशमसर्गे नवमसर्गे च भक्तिरसोदाहरणं भवितुमर्हन्ति।

तद्भोगशैले च महेश्वरोऽपि देवैः समस्तैः कृपया ह्युवास।
तीर्थानि सर्वाणि सरिद्वरायाः नागाश्च देव्यो वसतिं प्रचक्रुः।।
स वै महाभैरव एक एव स्वमायया चैव ह्यनेकरुपः।
अत्राऽऽस्थितो भोगधराधरे च हिताय रुद्रस्य च कृष्णगौरः।।
यौ कृष्णगौरावपि विष्णुरुपौ यो रुद्ररुपश्च।
स्तुत्याऽनया ते च प्रसन्नरुपाः ददतीह पुत्रान् पौत्रान् धनं च।।

(भी.म.१०/७ , ९/४९ ,५०)

अपि च सामाजिकेषु विषयेषु धर्मावलम्बन विभागे ये श्लोकाः उदाहृताः ते भक्तिरसस्यापि उदाहरणं भवितुमर्हन्ति ।

काव्यस्य वीररसप्रधानत्वात् इतरेषां रसानां वर्णनावकाशः अल्पतरः एव । अपि च काव्यमपि संपूर्ण स्वरुपात्मकं नोपलब्धम् यदि विंशतिसर्गाः अपुनरुक्तैः श्लोकैः सर्गैः वा भवेयुः तदा रसोदाहरणानि भूयांसि भवन्त्येव।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

१.महाभारतम्- रामनारायणदत्तशास्त्रीपाण्डेय,गोरखपुर गीताप्रेस।

२.भीमप्रबन्धमहाकाव्यम्- डॉ.महेन्द्र सिंह नगर,महाराजा मानसिंह पुस्तक प्रकाश शोध केन्द्रः मेहरानगढ म्यूजियम ट्रस्ट, दुर्ग जोधपुर, २०१९ ।

३.रसगङ्गाधरः – पं.श्रीबदरीनाथ झा,पं.मदनमहोन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९९० ।

४.भगवद्भक्तिरसायनम् – श्री जनार्दनशास्त्री पाण्डेय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २००८ ।